

Edvardas Gudavičius

VYTAUTAS KAIP EUROPOS DINASTAS

XIII a. viduryje popiežiai nugalėjo Vokietijos imperatorius, XIII – XIV a. sandūroje patys Romos pontifikai pasirodė bejėgiai prieš tautinę Prancūzijos monarchiją. XIII a. nusisėdė į praeitį kryžiaus karus ir universaliųjų idėjų hegemoniją žmonių protams. Visuotinė Bažnyčia ir pasaulio riterių bendrija turėjo užleisti vietą atskirų šalių luomams ir šių luomų teisių garantui – valstybės organizacijai. Karaliai tapo tikraisiais Dievo vietininkais žemėje. XIV a. monarchija Vakaruose ir jos pakaitalas ar imitacija Rytuose iškyla kaip visuotinis istorinis reiškiny.

Tai buvo skausmingas ir prieštaringas procesas. Toliausiai pažengusios Prancūzijos ir Anglijos karalystės susikibo mirtiname 100 metų karo glėbyje ir tik Joana d'Ark išgelbėjo, ko gero, labiau Angliją negu Prancūziją nuo abiemis šalims pražūtingų dinastinių ryšių. Vakaruose šie ryšiai jau tapo istorijos stabdžiu. 100 metų karo likimo drugys Prancūzijos apanažų ir Anglijos rožių karo pavidalu, dinastinių pretenzijų svorio centrui persikėlus iš išorės į vidų, krėtė abi šalis vos ne iki pat XV a. pabaigos. Rytuose išoriniai dinastijų interesai rado puikią dirvą nebrandžioje luominėje, ar tiksliau pusiauluominėje, visuomenėje. Dinastiniai ryšiai virto savotišku istorijos varikliu, nes luominės monarchijos imitacija negalėjo jiems pastoti kelio. XIV a. tapo Anžujiečių, Liuksemburgų ir Danijos karališkosios dinastijų stublinančios politinės karjeros liudininku. Šios dinastijos Vengrijoje, Čekijoje ir Danijoje susirado sau atramos taškus, kuriais remdamosios sukūrė konglomeratinius politinius darinius, sutrukdžiusius ne vienos tautos istorinę raidą.

Galima išskirti bent jau du tokio trukdymo atvejus: pirmuoju kentėjo kaimyninės šalys, patekusios į šių dinastijų įtaką. Taip atsitiko Švedijai ir Norvegijai, susidūrusioms su Danijos hegemonija Kalmaro sąjungoje, Lenkijai, Vengrijos valdovui paveldėjus jos sostą. Antru atveju dinastijos interesai trikdė paties centro tautinę raidą. Ryškiausiai pasireiškė Liuksemburgai, išplėtę Čekiją; ekonominius ir kultūrinius ryšius, suintensyvinę šalies raidą, bet labai paaštrinę tautinius ir socialinius prieštaračius, sukėlusius husitų revoliuciją. Liuksemburgų atėjimas į sostą Vengrijai reikė atsisakymą nuo Liudviko Didžiojo tautinio hegemonizmo, tapimą eiliniu jų dinastinės politikos vykdytoju.

Visos šios dinastijos iš toliau pažengusių šalių ėjo valdyti atsilikusias valstybes. Dar labiau atsilikusios šalys, patekdavusios į tokių dinastinių centrų įtaką, kentėjo dvigubai. Toks vaidmuo teko Liudviko Anžujiečio valdomai Lenkijai. Jos laimei, ši dinastija užgeso, ir pačiai Vengrijai kilo rimtų politinių problemų. Tačiau Vengrijos politinio faktoriaus pasitraukimas nereiškė, kad Lenkija išsivadavo iš autsaiderio padėties. Pasikeitė tik grėsmės variantas. Nuolaidos germanizuotai Liuksemburgų Čekijai ir Vokiečių ordinui, padarytos dėl ekspansijos į

Rytus, gretinosi su vokiečių patriciato pozicijomis Krokuvoje ir karalaitės Jadvygos sužadėtuviomis su Vokiečių hercogu. O kryžiuočių valstybė tuo metu buvo pasiekusi savo galybės viršūnę. Viską vainikavo raudonosios Rusijos, dėl kurios buvo nusileista Čekijai ir Vokiečių ordinui, atitekimas Vengrijai. Lenkijai grėsė "Krokuvos karalystės" padėtis, buvusi XIV a. pradžioje, iš kurios ją ištraukė Kazimieras Didysis.

Lenkų istoriografija aukštai įvertino Lenkijos karūnos tarybą, pasiūliusią Jogailai lenkų sostą ir tuo sukūrusią galingą politinę sistemą, išvedusią Lenkiją iš autsaiderio padėties į šios sistemos ir viso regiono hegemonus. Sunkiau pasakyti, ar čia labiau nulėmė atsitiktinumas, ar tai buvo genialus sprendimas. Būta, matyti, ir vieno, ir kito. Tos sąlygos, kurias lenkų politikai pakišo Jogailai Krėvos pilyje, rodo, kad jie neblogai suprato padėtį ir gerai vertino aplinkybes. Žinoma, daug problemų turėjo ir Lietuva, o Krokuvoje jos ar didelė jų dalis buvo, be abejo, žinomos. Jų esmė: Lietuva buvo dar labiau atsilikusi už Lenkiją ir politinės atsilikimo pasekmės buvo daug sunkesnės. Svarbiausia šių pasekmių – nesibaigiantis karas su Vokiečių ordinu.

Krėvos sutartis, sukurdama Lenkijos vykdomą politinę sistemą, šiai sistemai vadovauti pastatė Gediminaičius. Europos Rytų pakraštyje atsirado naujas politinis centras ir nauja galinga dinastija. Tautinis nesutapimas nebuvo naujiena, kartojosi Liuksemburgų ir Anžujiečių atvejai, tačiau nauja buvo tai, kad ši politinė sistema susikūrė kaip dviejų autsaiderių derinys. Ir į valdžią atėjo autsaiderinė dinastija, o atotrūkis tarp sistemos dalyvių buvo didesnis. Tai vertė lietuvių Jogailą orientuotis tik į Lenkiją. Istorikai Jogailaičiai reiškėsi kaip lenkiškoji Gediminaičių šaka. Lietuva kaip šalies tautinių ir svetimos (' y. svetimma tapusios) dinastijos (tiksliau jos šakos) interesų susidūrimas. Labiausiai išsivysčiusi šalis Čekija šiuo atveju atėjo iki tautinės evoliucijos. Bet net ir joje šios revoliucijos tęsinys buvo vietinio dinasto Jurgio Podebradiškio iškėlimas (šiek tiek jo pirmtakais galima laikyti Jogailą ir Vytautą, o tęsėjais – Čekijos Jogailaičius). Panašiai Vengrijoje iškilo Motiejus Korvinas (ir jo tęsėjai buvo Jogailaičiai). Šių įvykių fone Vytauto atėjimas į valdžią buvo vietinio dinasto įsitvirtinimas. Vėliau tą patį padarė Vazos Švedijoje.

Švedija ir Lietuva – ne konglomeratų centrai, tai pakraščio pakraštys. Ir tik Švedijoje šis reiškinys pasidarė tęstinis, nors pasireiškė vėliausiai. Lietuva šiuo atveju užima tarpinę padėtį: ji išsaugojo savo valstybingumą (kurį ilgainiui prarado pirmaujančios šalys – Čekija ir Vengrija), bet turėjo priimti svetimą Jogailaičių dinastiją ir išlikti Lenkijos vykdomojoje politinėje sistemoje. Lietuvos atsilikimą rodo tai, kad vietinis dinastas buvo tik kitos Gediminaičių šakos atstovas, o Vengrijoje, Čekijoje ir Švedijoje jais tapo diduomenės kreatūros. Tam Lietuvos visuomenė dar nebuvo pribrėndusi.

Vietinio didžiūno iškėlimas – jau aukštos tautinės savimonės rodiklis (aiškiai pasakoma: sprendžia tauta, o ne dinastija). XIV a. pa-

baigos Lietuvoje nebuvo nei valstybės tarybos, nei juo labiau bajorijos suvažiavimo. Luominių institucijų dar taip pat nebuvo, nes nebuvo pačių luomų. Tačiau Jogailos persiorientavimas į Lenkiją vis dėlto sukėlė reakciją. Žinoma, visuomenės struktūra ir lygis nulėmė šito reagavimo pobūdį: buvo iškeltas antimonarchas. Tautinė savimonė jau reiškėsi, bet primityviau negu toliau pažengusiose šalyse.

Astravos sutarties esmė – atskiros valdovo institucijos atkūrimas. Jos išraiška – be galo ryškus kompromisas. Nominaliai Jogailos tėvonių teisių į Lietuvą prioritetas buvo išsaugotas, ir tai buvo suderinta su Lenkijos siuzerenitetu. Taigi vietinio Lietuvos dinasto prerogatyvos buvo apribotos, jų įtvirtinimo bei išplėtimo procesas iki pat Lucko suvažiavimo vyko dinastiniuose rėmuose. Tiesa, Vilniaus – Radomo ir Horodlės sutartys numato valdovų išrinkimą abiejose valstybėse ir kiekvieno partnerio bajorijos dalyvavimą šiuos valdovus renkant. Tai, žinoma, tarnauja lenkų bajorijos interesams, tačiau tokią teisę įgauna ir Lietuvos bajorija, o ši atsvara jau reiškia ar turi reikšti jos interesus. Šiuo atveju ir vietinio dinasto, ir visuomenės interesai sutapo. Tai iš abiejų pusių skatino luominės struktūros kūrimąsi. Tai pastebėjo tiek Lenkijos politikai, tiek Jogaila, tiek Vytautas, ir kiekvienas jų stengėsi jį panaudoti savaip. Ši situacija gal geriausiai apibūdina Lietuvos valstybės ir jos visuomenės padėtį Europos rytinės dalies regione, į kurį ji pateko po Krėvos sutarties ir šalies krikšto. Lietuva kentėjo dėl savo atsilikimo, bet kartu ši padėtis skatino elito luominės struktūros kūrimąsi.

Tokiomis aplinkybėmis Vytautas Lietuvoje atėjo į valdžią. Nepalankios aplinkybės reiškėsi trim pavojais: Vokiečių ordino, Lenkijos ir vidaus destruktijos. Visa tai buvo persipynę asmeninėmis Vytauto ir Skrigailos sąskaitomis bei Jogailos tėvoniiniais interesais. Tokia padėtis kėlė Vytautui dvi ryškiausias politinės karjeros alternatyvas: arba, atgavus Trakų tėvonią, pasinaudoti susikūrusios Lenkijos politinės sistemos galimybėmis ir siekti kuo aukštesnės padėties, arba, toliau reikiant Lietuvos visuomenės interesus, plėtoti ir ginti Lietuvos valstybingumą. Vytautas pasirinko antrąjį kelią, tačiau neišleido iš akių ir pirmojo, aiškiai suvokdamas jį kaip paramą antrajam.

Toks Vytauto pasirinkimas turėjo lemiamos reikšmės Lietuvos istorijai: genialus politikas ėmė vadovauti jos visuomenei, įžengus į Europos rytinio arealo politinę sistemą. Šis politikas suvokė, jog jo karjerai perspektyviausias yra būtent Lietuvos valstybingumo kelias, kitaip sakant, suvokė jo perspektyvumą.

Vytauto politiką reikia vertinti visą chronologiškai, tuomet išryškėja jo tikslų tarpusavio santykis. Aukščiausias tikslas – Lietuvos karalystės, kaip atskiros dinastinio centro, sukūrimas. Ypač pabrėžtinas dinastinis akstinas, dažnai užgožiamas foralaus karūnos faktoriaus. Dinastinio centro tikslą parodo tiek bažnytinės provincijos, tiek Bažnyčių unijos siekimai, tiek įpiršta Vytauto krentūra. Ateityje Lietuvą turėjo

supti Vytauto moteriškosios linijos giminaičių valdomos šalys: Lenkija, Mozūrija, Maskva, Moldavija (pastarosios valdovas Aleksandras Gerasis išsiskyrė su Rimgaile).

Antrąją žmoną Jogaila vedė orientuodamasis į Vokietijos imperijos politiką, trečiąją – į savo asmeninius ir Lenkijos vidaus interesus. Žofija Alšėniškytė jau įpainiojo jį į Vytauto dinastinius interesus. Visa tai rodo, kaip augo ir plėtėsi Vytauto dinastinė politika ir jos galimybės. Ši politika buvo griežta: dar kovodamas su Jogaila, Vytautas savo brolius naudojo kaip parankinius (Tautvila žuvo, Žygimantas kelis metus išbuvo įkaitu). Ir vėliau Žygimantas negalėjo pasireikšti, paliekant galimiams Vytauto vaikams platų veiklos lauką.

Santykiai su Vokiečių ordinu ir Lenkija buvo smarkiai keičiami, ypač pirmąjį valdymo dešimtmetį, aiškiai pajungiant juos galutiniam tikslui. Žemaitija manipuluota negailestingai, bet (kaip rodo galutinis rezultatas) nemanyta jos atsisakyti. Iš visų regiono valdovų Vytautas gal geriausiai suvokė Vokiečių ordino egzistavimo anomaliją. Ši riterių korporacijos atgyvena turėjo čia, Rytuose, sulaukti tokio galo, kokio prieš šimtmetį sulaukė jos tamlieriškoji sesuo Vakaruose. Užkorus Jogailai generalines kautynes Žalgirio laukuose, Vytautas be skrupulų pasitraukė nuo Marienburgo, kai ordino dienos atrodė suskaitytos. Graisdams kryžiuočių atstovams iškelti pretenzijas visai Prūsijai ir projektuodamas iškeldinti Livonijos ordiną į Kiprą, jis vėliau nebereikalaavo Klaipėdos ir net ketino atiduoti Palangą. Mat po Melno taikos lėtai, bet nuosekliai pradėta eiti į Lucko suvažiavimą. Iškyla Vytauto galybės įvaizdis, kurį matome tiek amžininko Gilberto Lanua ataskaitoje, tiek Enejaus Silviius Pikolominio kūriniuose, gyvenat vienai kartai po Vytauto. Regiono reikalai turėjo būti sprendžiami Lucke, taigi XV a. 3-iąjį dešimtmetį Vilnius tapo dinastiniu centru. Tik dinastas nesulaukė sūnų, ir pritrūko kelių savaičių jo karūnacijai.

Tai, žinoma, išorė. Lucką pasiekė Vytauto genijus, bet uždavinius visuomenei kėlė jis, o ne visuomenė jam. Kryžiuočių sutriuškinimas valė kelią Lenkijos, o ne Lietuvos hegemonijai regione, ir tai akivaizdžiai išryškėjo po Vytauto mirties. Ir karalystės rangas ne tiek daug čia galėjo nulemti. Todėl santykiai su Lenkija po Melno taikos liko svarbiausia politinė problema. Šalių tarpusavio ryšiai padarė šią problemą tiek išorinę, tiek vidinę, kadangi ėmė veikti Lietuvos valstybės ir visuomenės raidą. Ir Jogailos 1387 m., ir Horodlės 1413 m. privilegija numatė tam tikras lenkų teisės recepcijas, kurios rėmėsi daugiausia Lietuvos realijomis, bet kreipė būtent lenkiškųjų struktūrų kryptimi. Išorinio abiejų privilegijų skirtumo čia nerasime, Horodlės privilegija gal net "lenkiškesnė", nes lenkų teisės poveikį kur kas labiau išplečia už savo pirmtakę. Tačiau esmė yra ne lenkų teisinių normų apimtis, o sąlygos, kuriomis jos buvo įdiegiamos. Valstybės institucijoms Lietuvoje neveikiant, susidarė sąlygos veikti Lenkijos institucijoms, nesvarbu, kokia teise veikty Lietuvos teismuose. Lietuvos valstybės institucijoms

veikiant, lenkų ar vokiečių teisės recepcija atliko techninį, o ne politinį vaidmenį, skatino pačios lietuvių teisės raidą. Be to, ši recepcija kaip tik padėjo kurtis struktūroms, stiprinančioms Lietuvos valstybės institucijas. Tai galima pasakyti tiek apie vaivadų ar kaštelionų dignitorijas, tiek ir apie lenkų herbus. Tai formavo Lietuvos ponų tarybą lenkiško tipo struktūriniu pagrindu. Būtent šis sluoksnius gerai suvokė tuos postulatus apie lietuvių tautą, kuriuos Vytautas išdėstė savo laiške imperatoriui Zigmantui po Vroclavo sprendimo. Vytauto valdymo pabaigoje aktuose atsirado valstybės – Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos – sąvoka. XV a. 4-ąjį dešimtmetį ponų taryba jau akivaizdžiai reiškiasi.

Ponų taryba siaurino didžiojo kunigaikščio valdžią, veldamų dalijimas silpnino jo žemėvaldą. Tačiau Vytautas intensyviai dalijo veldamus ir primygtinai šaukėsi bajorų pritarimo konfliktuose su lenkų hegemonistais. Vytautas matė abi šių reiškinių puses. Svarbiausia, jis suprato, kad jie objektyviai neišvengiami: be turtingų žemvaldžių nebuvo galima turėti gerai apsiginklavusios kariuomenės, be išprususių ir savo vertę žinančių patarėjų neįmanoma bendradarbiauti su toliau pažengusių visuomenių institucijomis. Todėl jis naujus reiškinius ne stabdė, o reguliavo ir atsverdavo. Greta stambiosios, Vytautas kūrė ir smulkiąją bajorų žemėvaldą, iškeldamas ištikimus tarnus ir valstiečius, taip pat patarėkė ne mažiau ištikimus totorius ir karaimus. O artimiausius patarėjus prižiūrėjo griežta valdovo akis: ne veltui, sudegus Vilniaus piliai, jos seniūnas pasislėpė. Ir visa tai vainikavo prestižo investicinė politika: užsienio valdovų pasiuntiniai buvo valstybės išlaikomi, o užsienio riteriams išdalijama didžiausia karo grobio dalis. Vytauto Lietuva Europos rytų regione ėmė mėgdžioti Burgundiją: jos valdovas iškilo kaip atitinkantis riterių karjeros siekius senjoras. Visa tai reikalavo kaupti išteklius, ir Vytautas atkakliai tai darė. Ne taip jau dažnai Vytauto ambicijos siejamos su jo tikslingai puoselėjamu pilnu išdu, o šie du dalykai glaudžiai jo politikoje susiję. Tai buvo prestižo reikalas: Vytautas buvo itin jautrus ir labai gerai suprato, kad prestižas brangiai kainuoja.

Šiaip ar taip Vytauto Lietuva prestižą išsikovojo. Tai buvo pasiekta didžiule įtampa ir nepaprastai tikslinga veikla. Buvo rasti būdai Lietuvos visuomenės raidai spartinti, jos struktūrai pritaikyti esamoms politinėms sąlygoms. Lietuva užsigarantavo sau vietą Europos Rytų regione. Net ir patekdama į Lenkijos politikos farvaterį, po Vytauto mirties ji išsaugojo savo valstybingumą. Jos padėtį XV a. galima palyginti su Lenkijos padėtimi Anžujiečių politinėje sistemoje XIV a. Tai gal ne tiek daug, bet žinant, kas Lietuvai grėsė, ne tiek ir mažai. Nesukūręs savo dinastijos, Vytautas suvaidino svarbų Lietuvos dinasto vaidmenį.